

विविधप्रश्नावलि: - 2

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- (क) पक्षिराजः कः अस्ति?
- (ख) स्वप्रकाशरहिताः के?
- (ग) कदा चन्द्रस्य दर्शनं न भवति?
- (घ) ग्रामः कस्मात् विरहितः?
- (ङ) कदा संस्कृतदिवसः आयोज्यते?
- (च) लोकमान्यतिलकः कः आसीत्?
- (छ) कस्य सहायतां प्रभुः करोति?
- (ज) संस्कृतसप्ताहः कदा भवति?
- (झ) कति वेदाः सन्ति?
- (ञ) सिक्खानाम् दशमः गुरुः कः आसीत्?
- (ट) गुरुगोविन्दसिंहस्य मातुः नाम किम्?
- (ठ) पाणिनेः पितुः नाम किम्?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत-

- (क) आकाशपिण्डेषु के के दृश्यन्ते?
- (ख) सूर्यं परितः के ग्रहाः परिभ्रमन्ति?
- (ग) संस्कृतभाषायाः पञ्चकवीनां नामानि लिखत।
- (घ) तिलकः किम् अघोषयत्?
- (ङ) तिलकेन कः ग्रन्थः रचितः?
- (च) सिक्खानां पञ्च बाह्यचिह्नानि कानि?
- (छ) गुरुगोविन्दसिंहस्य जननं कदा अभवत्?
- (ज) त्रयः मुनयः के?

3. प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) उपग्रहाः ग्रहं परितः परिभ्रमन्ति।
- (ख) पौर्णिमायां रात्रौ पूर्णचन्द्रस्य दर्शनं भवति।
- (ग) कर्मशीलस्य सहायतां प्रभुः करोति।

- (घ) आकाशगङ्गायां तारागणानाम् अनेके समूहाः वर्तन्ते।
 (ङ) लोकमान्यतिलकः महान् देशभक्तः आसीत्?
 (च) भारते पञ्चदश संस्कृतविश्वविद्यालयाः सन्ति।

4. रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) वाहे की फतह।
 (ख) तिलकः 'तिलकम्' इव भाति।
 (ग) मीनः सुप्तेऽपि न निमीलयति।
 (घ) चन्द्रः परिक्रमति।
 (ङ) गणेशोत्सवः प्रारब्धः।
 (च) व्याकरणनियमानां रचयिता

5. अधोनिर्दिष्टैः अव्ययैः वाक्यानि रचयत-

नूनम्, एव, अपि, इति, श्वः, शनैः-शनैः।

6. सन्धिविच्छेदं कुरुत-

(क)	तस्यादिः	+
(ख)	निश्चयः	+
(ग)	शिवराजोत्सवः	+
(घ)	परमेश्वरः	+
(ङ)	ममाप्यस्ति	+

7. लकारपरिवर्तनं कुरुत-

	लङ्	लट्
(क)	अकुर्वन्
(ख)	अपठन्
(ग)	खादति
(घ)	अगच्छत्
(ङ)	पिबति

	लङ्	लट्
(च)	अकथयत्
(छ)	अवसन्
(ज)	करोति
(झ)	प्राविशत्

8. उचितं मेलनं कुरुत-

(अ)

- (क) वन्दे मातरम्
 (ख) अपदं दूरयानञ्च
 (ग) राष्ट्रमुद्रायाम्
 (घ) मयूरः
 (ङ) न तस्यादिः न तस्यान्तः
 (च) राष्ट्रगानम्

(ब)

- ‘जनगणमन’
 त्रयः सिंहाः
 पत्रम्
 नयनम्
 राष्ट्रियः पक्षी
 बङ्किमचन्द्रः चट्टोपाध्यायः

9. विलोमपदानां मेलनं कुरुत-

(अ)

- (क) उपरि भागे
 (ख) सुखस्य
 (ग) शान्तेः
 (घ) सम्मानम्
 (ङ) शुभम्

(ब)

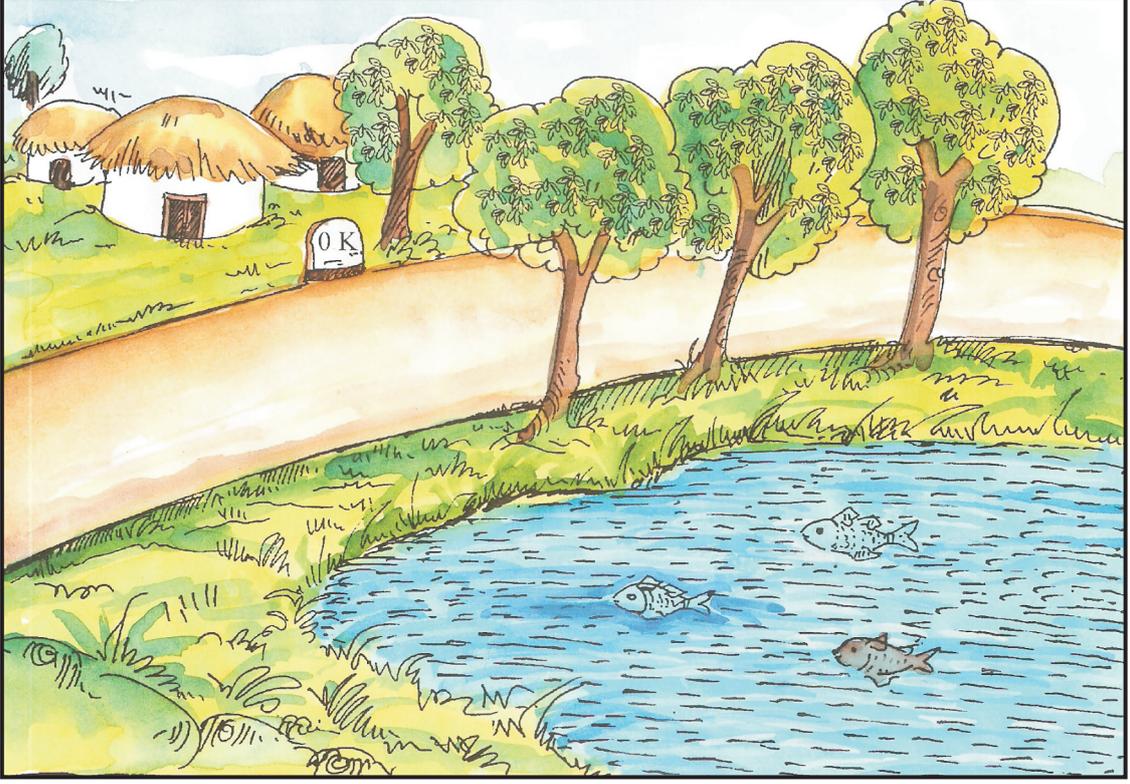
- दुःखस्य
 अशान्तेः
 अपमानम्
 अशुभम्
 अधोभागे

10. पूर्तिं कुरुत-

- (क) तिष्ठामि बकः न; दाता न कृतिः
 यत्नः; मौनेन मुनिः मूकः,
 सेव्यः कः नृपतिः देवः।
 (ख) सुप्तः नेत्रे न निमीलयामि; जलस्य नित्यं
; मम स्वजातिजीवाः; मान्याः! नामधेयं

पञ्चदशः पाठः

मत्स्यत्रयकथा

वेलाग्रामस्य कस्मिंश्चित् जलाशये अनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिः यद्भविष्यति नामकाः त्रयः मत्स्याः अवसन्। कदाचित् तं जलाशयम् अवलोक्य धीवराः परस्परमवदन्, “अस्मिन् जलाशये बहवः मत्स्याः सन्ति, प्रभाते अस्माभिः अत्र अवश्यमेव आगन्तव्यम् इति।” एतादृशं निश्चयं कृत्वा ते अगच्छन्। एतत् श्रुत्वा तेषु मत्स्येषु अनागतविधाता नाम मत्स्यः अकथयत्, “श्वः प्रभाते ते धीवराः नूनमेव अत्र आगमिष्यन्ति, सर्वान् च मत्स्यान् जाले बद्ध्वा नेष्यन्ति।” एतच्चिन्तयित्वा अनागतविधाता अन्यज्जलाशयम् अगच्छत्। एतज्ज्ञात्वा प्रत्युत्पन्नमतिः नाम मत्स्यः “समयानुगुणं कार्यं करोमि” इति उक्त्वा निश्चिन्तः अभवत्। तृतीयः मत्स्यः यद्भविष्यः अवदत्, “भगवच्छक्त्या अहं जीवामि। यदि मरणमेव निश्चितं तर्हि जलाशयान्तरेण किं प्रयोजनम्? भाग्यानुसारं यद् भविष्यति तद् भवतु” इति।

प्रभाते धीवराः जलाशयं गत्वा जालं प्रसार्य मत्स्यान् अगृहणन्। प्रत्युत्पन्नमतिः मृतः इव अतिष्ठत्। मृतमिव प्रत्युत्पन्नमतिं दृष्ट्वा धीवरः तं जालात् बहिः अकरोत्। प्रत्युत्पन्नमतिः स्वनामानुगुणं मतिप्रयोगेण ततः जले अकूर्दत् जलाशयान्तरे प्राविशच्च। तृतीयः मत्स्यः जाले पतितः धीवरैः कर्तितः मृतश्च अभवत्। तच्चोक्तम्—

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा।

द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति॥

शब्दार्थः

मत्स्याः	= मछलियाँ	जलाशयः	= तालाब
धीवरः	= मछुआरा	अवलोक्य	= देखकर
नूनम्	= अवश्य	बद्ध्वा	= बाँधकर
जलाशयान्तरम्	= दूसरे जलाशय में	अगृहणन्	= पकड़ लिए
सुखमेधेते	= (दोनों) सुख से बढ़ रहे हैं	विनश्यति	= नष्ट होता है।

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- (क) मत्स्याः कुत्र अवसन्?
- (ख) धीवराः कदा जलाशयम् अगच्छन्?
- (ग) प्रत्युत्पन्नमतिः कः इव अतिष्ठत्?
- (घ) तृतीयः मत्स्यः कुत्र पतितः?
- (ङ) अनागतविधाता कुत्र अगच्छत्?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत-

- (क) मत्स्यानां नामानि कानि?
(ख) प्रत्युत्पन्नमतिः किमुक्त्वा निश्चिन्तः अभवत्?
(ग) प्रभाते धीवराः किम् अकुर्वन्?
(घ) अनागतविधाता किम् अवदत्?
(ङ) प्रत्युत्पन्नमतिः स्वनामानुगुणं किम् अकरोत्?

3. रेखाङ्कितपदम् आश्रित्य प्रश्ननिर्माणम् कुरुत-

- (क) मत्स्याः जलाशये अवसन्।
(ख) धीवराः जलाशयम् अवलोकितवन्तः।
(ग) मृतं प्रत्युत्पन्नमतिं धीवरः जालात् बहिः अकरोत्।
(घ) कस्मिंश्चित् जलाशये त्रयः मत्स्याः अवसन्।
(ङ) धीवराः मत्स्यान् जाले बद्ध्वा नेष्यन्ति।

4. पदच्छेदं कुरुत-

	सन्धियुक्तपदम्	पूर्वपदम्		परपदम्
यथा-	एतच्चिन्तयित्वा	एतत्	+	चिन्तयित्वा
(क)	अन्यज्जलाशयं	+
(ख)	एतज्ज्ञात्वा	+
(ग)	निश्चिन्तः	+
(घ)	भगवच्छक्त्या	+
(ङ)	तच्चोक्तम्	+
(च)	निश्चयः	+
(छ)	सच्चरित्रः	+
(ज)	सज्जनः	+
(झ)	दुश्चरित्रः	+
(ञ)	तपश्चर्या	+

5. लकारपरिवर्तनं कुरुत -

	लङ्लकारः		लट्लकारः
यथा—	अवसन्	→	वसन्ति
	अवसत्	←	वसति
(क)	अवदन्	→
(ख)	अगच्छन्	→
(ग)	←	कथयति
(घ)	←	गच्छति
(ङ)	अभवत्	→
(च)	अगृहणन्	→
(छ)	अतिष्ठत्	→
(ज)	←	प्रविशति
(झ)	←	पठति
(ञ)	←	पिबन्ति

6. क्रमेण वाक्यानि लिखित्वा कथां लिखत-

- (क) द्वितीयमत्स्यः प्रत्युत्पन्नमतिः “समयानुगुणं कार्यं करोमि” इति निश्चिन्तः अभवत्।
(ख) तृतीयः मत्स्यः जाले पतितः धीवरैः कर्तितः मृतश्च।
(ग) प्रभाते धीवराः जलाशयं गत्वा जालं प्रसार्य मत्स्यान् अगृहणन्।
(घ) प्रत्युत्पन्नमतिः मृतः इव अतिष्ठत्।
(ङ) बेलाग्रामस्य जलाशये त्रयः मत्स्याः अवसन्।
(च) एकदा धीवराणां वार्तालापं श्रुत्वा जीवनरक्षणाय अनागतविधाता अन्यज्जलाशयम् अगच्छत्।
(छ) तृतीयमत्स्यः यद्भविष्यः अचिन्तयत् “जलाशयान्तरेण किं प्रयोजनम्।”
(ज) प्रत्युत्पन्नमतिः जले अकूर्दत् जलाशयान्तरे प्राविशच्च।

7. प्रदत्तैः अव्ययैः वाक्यनिर्माणं कुरुत-

- श्वः, एव, इति, अत्र, बहिः
यदि-तर्हि, नूनं, प्रातः अपि

योग्यताविस्तारः -

- अध्यापकसाहाय्येन पाठ्यपुस्तकात् श्रुत्वसन्धेः उदाहरणानि चिनुत।
- ‘हितोपदेशः’ इत्यस्मिन् ग्रन्थे बहवः कथाः सन्ति। यथारुचिं पठत।

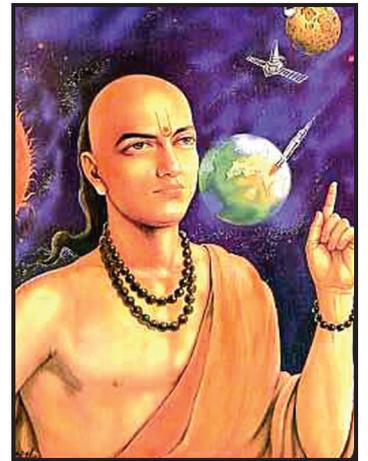
विजयी भवति लोकेऽस्मिन् प्रत्युत्पन्नमतिः सदा।

षोडशः पाठः

प्राचीन-भारतीय-वैज्ञानिकाः

(एकस्मिन् विद्यालये आचार्य-छात्राणां मध्ये वैज्ञानिकानां विषये वार्तालापः प्रचलति)

- आचार्यः** — छात्राः! किं यूयं जानीथ, यत् रेखागणितस्य नवविंशतितमं (29) प्रमेयं किम्?
- छात्राः** — आम्! जानीमः, “पाइथागोरसप्रमेयम्” इति।
- आचार्यः** — एतस्य नामकरणस्य कारणं किम्?
- प्रशान्तः** — अस्य प्रमेयस्य आविष्कर्ता “पाइथागोरस” नामकः वैज्ञानिकः आसीत्। अतः तस्य नाम्ना एतस्य नामकरणम् अभवत्।
- आचार्यः** — सम्प्रति एषः एव प्रचारः परन्तु पाइथागोरसतः 1500 वर्षपूर्वम् आचार्यः बोधायनः शुल्बसूत्रे एतस्य प्रमेयस्य प्रयोगं कृतवान्। भारतीयाः अङ्काः अपि ततः पूर्वम् आसन्।
- नीलेशः** — महोदय! प्राचीनकाले भारतदेशे वैज्ञानिकाः आसन् किम्?
- आचार्यः** — भारतदेशः वैदिककालात् एव वैज्ञानिकानां देशः अस्ति। चिकित्सा-अभियान्त्रिकी-गणित-विज्ञानादिषु क्षेत्रेषु भारतीयवैज्ञानिकाः बहुकार्यं कृतवन्तः।
- सौम्या** — महोदय! वनस्पतिविज्ञान-विषये किं कार्यं भारते अभवत्?
- आचार्यः** — महर्षिः पराशरः “‘वृक्षायुर्वेद’ ग्रन्थे वनस्पतीनां वर्गीकरणं कृतवान्। वृक्षेषु प्रकाश-निस्सारण-क्रियायाः (प्रकाशसंश्लेषणम्) पर्णस्य अवान्तर-भागानाम् (प्लाज्मा-इत्यादीनाम्) अपि वर्णनं पराशरः कृतवान्।
- अर्जुनः** — प्राचीनकाले विद्युत्कोशः (बैट्री) अपि आसीत् किम्?
- आचार्यः** — अवश्यमेव आसीत्। ताम्रपत्र-जतुपत्रकृष्णाङ्गारचूर्ण- पारद-इत्यादीनां संयोगेन विद्युत्-उत्पन्ना भवति इति महर्षिः अगस्त्यः लिखितवान्।
- केशवः** — महोदय! वदतु कृपया, अस्माकं भारते गणितविषये अन्यत् किं प्रमुखं कार्यम् अभवत्?
- आचार्यः** — प्राचीनः भारतीयः महान् गणितज्ञः आर्यभटः प्रकाशस्य गतिं सम्यक् जानाति स्म। पृथ्वी गोलाकारा अस्ति। पृथ्वी स्व अक्षे भ्रमति, तेन एव दिवारात्री भवतः। पृथ्वी सूर्यस्य परिक्रमां करोति, तेन एव षड् ऋतवः भवन्ति। सप्ताहे दिनानां क्रमः, प्रकाशस्य गतिः, कालगणना, खगोलविज्ञानं त्रिकोणमितिः इत्यादिषु क्षेत्रेषु आचार्यः आर्यभटः बहुकार्यं कृतवान्।

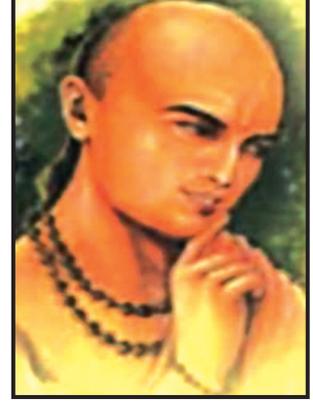
आर्यभटः

आदित्यः — आचार्य! भास्करः अपि गणित-विषये कार्यं कृतवान् किम्?

आचार्यः — आम्! गुरुत्वाकर्षणसिद्धान्तं π (पै) इति गणितचिह्नस्य मानं त्रैशिक-नियमादीन् भास्कराचार्यः प्रतिपादितवान्।

शालिनी — महोदय! चिकित्साक्षेत्रे अस्माकं पूर्वजानां ज्ञानं कीदृशम् आसीत्?

आचार्यः — शल्यचिकित्सायाः जनकः आचार्यः सुश्रुतः प्रायशः सर्वाः शल्यक्रियाः करोति स्म। यथा— त्वचारोपणम् (प्लास्टिक सर्जरी), नासिकारोपणम्, कर्णरोपणम्, तन्त्रिकाचिकित्सा नेत्रचिकित्सा इत्यादयः। शल्यक्रियायां यानि उपकरणानि सुश्रुतेन प्रयुक्तानि तानि एव उपकरणानि तथैव आधुनिक-चिकित्सा-क्षेत्रे प्रयुज्यन्ते।

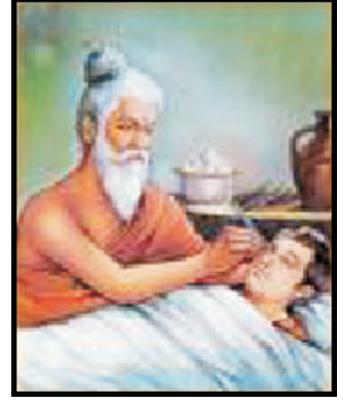

भास्कराचार्यः

मोहितः — आचार्य! चरकः अपि भैषज्यसायनं, ज्वालापरीक्षणं, वनस्पति-आधारितं च चिकित्सापद्धतिं निर्दिष्टवान्।

गरिमा — महोदय! प्राचीन-भारतीय-वैज्ञानिकानां नामानि तेषाम् आविष्कारः च विस्तरेण कुत्र लभ्यन्ते?

आचार्यः — भारतस्य वैज्ञानिकपरम्परा सुदीर्घा अस्ति। तस्याः परिचयः संस्कृतस्य प्राचीनग्रन्थेषु प्राप्यते।

सुश्रुतः

शब्दार्थाः

सम्प्रति	=	आजकल		
विसङ्गतिः	=	असमानता		
इत्यस्य	=	(इति + अस्य) इसका	जतुः/कुप्यातुः	= जस्ता
वर्गीकरणम्	=	गुणों के आधार पर स्थान निर्धारण		
अवान्तर	=	आन्तरिक, भीतरी	पारदः	= पारा
विद्युत्कोशः	=	सञ्चित विद्युत् का भण्डार (बैटरी)	कृष्णाङ्गारम्	= कोयला
ताम्रम्	=	ताँबा		
π (पै)	=	गणित में प्रयुक्त एक चिह्न इसका मान $\frac{22}{7}$ होता है।		
त्वचारोपणम्	=	त्वचाप्रत्यारोपण (प्लास्टिक सर्जरी)		
नासिकारोपणम्	=	नासिकाप्रत्यारोपण (नाक को इच्छानुसार आकार देना)		

कर्णरोपणम्	= कान प्रत्यारोपण (कान को इच्छानुसार आकार देना)
तन्त्रिकाचिकित्सा	= तन्त्रिका तन्त्र की चिकित्सा विधि
शल्यक्रिया	= चीरफाड़ द्वारा चिकित्सा करना
उपकरणानि	= उपकरण
भैषजरसायनम्	= पेड़-पौधों के रस द्वारा औषधि निर्माण प्रक्रिया
सुदीर्घा	= लम्बी
वैदिककालादेव	= (वैदिककालात् + एव) वैदिक काल से ही
प्रयुज्यमानानि	= प्रयोग में आने वाले
प्रयुज्यन्ते	= प्रयुक्त होते हैं
प्रकाशनिस्सारणक्रिया	= प्रकाश संश्लेषण, सूर्य के प्रकाश में पौधों द्वारा भोजन सङ्ग्रहण करने की क्रिया

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- वृक्षायुर्वेदग्रन्थस्य रचयिता कः?
- “शुल्बसूत्रं” कः रचितवान्?
- प्रकाशस्य गतिं कः ज्ञातवान्?
- शल्यक्रियायाः जनकः कः?
- गुरुत्वाकर्षणसिद्धान्तं कः प्रतिपादितवान्?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत-

- महर्षिः पराशरः वनस्पतीनां किं कृतवान्?
- विद्युत्कोशस्य आविष्कारकः कः आसीत्?
- “पृथ्वी सूर्यस्य परिक्रमां करोति” इति सिद्धान्तं कः प्रतिपादितवान्?
- भास्कराचार्यः किं प्रतिपादितवान्?
- “त्वाचारोपणम्” आदौ कः कृतवान्?

3. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- परमाणुवादस्य जनकः महर्षिः कणादः अस्ति।
- विमानविद्यायाः वर्णनं भरद्वाजः अकरोत्।

- (ग) भारतीकृष्णतीर्थः वैदिकगणितं रचितवान्।
 (घ) रेखागणितस्य प्रमेयं शुल्बसूत्रे अस्ति।
 (ङ) महर्षिः पाणिनिः अष्टाध्यायीं रचितवान्।

4. उचितपदेन रिक्तस्थानं पूरयत-

- यथा- (1) छात्रः पुस्तकं पठितवान्। (एकवचनम्)
 (2) ते विद्यालयं गतवन्तः। (बहुवचनम्)
 (क) सः आपणं। (गतवान्/गतवन्तः)
 (ख) बालकाः पाठं। (पठितवान्/पठितवन्तः)
 (ग)पत्रं लिखितवान्। (अध्यापकः/अध्यापकाः)
 (घ) मातृभूमिं रक्षितवन्तः। (सैनिकः/सैनिकाः)
 (ङ) गायकः गीतं। (गीतवान्/गीतवन्तः)

5. कोष्ठात् उचितं शब्दं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत-

- (विद्युत्-कोशः, सूर्यस्य, प्रकाश-निस्सारण, शल्यक्रियाम्)
 (क) आर्यभट्टस्य मतेन पृथ्वी परिक्रमां करोति।
 (ख) सुश्रुतः शरीरस्य करोति स्म।
 (ग) वृक्षाः क्रिया द्वारा भोजनं कुर्वन्ति।
 (घ) ताम्र-जतु-पारदादीनां संयोगेन उत्पन्ना भवति।

6. समुचितेन अक्षरेण रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत-

- (क)

वृ		यु	र्वे	
----	--	----	------	--
- (ख)

व	रा		मि		रः
---	----	--	----	--	----
- (ग)

	र्य		टः
--	-----	--	----
- (घ)

बो		य	
----	--	---	--
- (ङ)

	ह्य	गु	
--	-----	----	--

7. समुचितं मेलनं कुरुत-

	(अ)	(ब)
(क)	ब्रह्मगुप्तः	परमाणुवादः
(ख)	पतञ्जलिः	ज्वालापरीक्षणम्
(ग)	वराहमिहिरः	योगसूत्रम्
(घ)	कणादः	ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तः
(ङ)	चरकः	बृहत्संहिता

योग्यताविस्तारः-

सम्यक् जानन्तु

	वैज्ञानिकः	प्रमुखग्रन्थः	विषयः
1.	कणादः	वैशेषिकदर्शनम्	परमाणुवादः
2.	ब्रह्मगुप्तः	ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तः	खगोलयन्त्राणि
3.	वराहमिहिरः	बृहत्संहिता	ज्योतिषं, वास्तुशास्त्रम्
4.	पाणिनिः	अष्टाध्यायी	व्याकरणम्
5.	पतञ्जलिः	योगसूत्रम्	योगः
6.	नागार्जुनः	रसरत्नाकरः	रसायनशास्त्रम्
7.	भरद्वाजः	यन्त्रसर्वस्वम्	विमाननिर्माणकला
8.	पराशरः	वृक्षायुर्वेदः	वनस्पतिविज्ञानम्
9.	भास्करः	सिद्धान्तशिरोमणिः	गुरुत्वाकर्षणम्, कालगणना
10.	पिङ्गलः	छन्दःशास्त्रम्	छन्दो विवेचनम्
11.	अगस्त्यः	अगस्त्यसंहिता	विद्युत्कोशः
12.	बोधायनः	शुल्बसूत्रम्	(π) पै इति गणित चिह्नस्य मानम्
13.	आर्यभटः	आर्यभटीयम्	खगोलविज्ञानम्
14.	चरकः	चरकसंहिता	आयुर्वेदः
15.	सुश्रुतः	सुश्रुतसंहिता	शल्यक्रिया
16.	भारतीकृष्णतीर्थः	वैदिकगणितम्	वैदिकगणितम्
17.	कपिलः	सांख्यदर्शनम्	अणुवादः
18.	आत्रेयः	आत्रेयसंहिता	षड्रसाः गुणाः त्रिदोषाः
19.	वाग्भटः	अष्टाङ्गसङ्ग्रहः	औषधिविज्ञानम्, शल्यचिकित्सा
20.	गर्गः	गर्गसंहिता	खगोलविज्ञानम्
21.	महावीरः	गणितसारसङ्ग्रहः	गणितम्

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम।

सप्तदशः पाठः

राज्ञी दुर्गावती

दीक्षा — भ्रातः! त्वं कुत्र पठसि?

रमणः — अहं जबलपुरनगरे पठामि।

दीक्षा — तत्र कस्यां संस्थायाम् अध्ययनं करोषि?

रमणः — अहं “रानीदुर्गावतीविश्वविद्यालये” अध्ययनं करोमि।

दीक्षा — महाराज्ञी दुर्गावती का आसीत् यस्याः नाम्ना विश्वविद्यालयः प्रचलति।

रमणः — महाराज्ञी दुर्गावती मध्यप्रदेशस्य मण्डलाक्षेत्रस्य वीराङ्गना आसीत्। सा चन्देलराज्यपुत्री आसीत्। तस्याः विवाहः

गोंडराजदलपतशाहेन सह अभवत्। दलपतशाहः गोंडवानाराज्यस्य राजधान्यां मण्डलानगरे न्यवसत्। विवाहात् चतुर्वर्षाणाम् अनन्तरं दलपतशाहः दिवङ्गतः।

दीक्षा — तदा दलपतशाहस्य पुत्रः नृपः अभवत् किम्?

रमणः — आम्! राज्ञः मरणोपरान्तं तस्य अल्पवयस्कपुत्रः वीरनारायणः राजा अभवत्।

दीक्षा — केन कारणेन सा इयती प्रसिद्धा?

रमणः — वीरनारायणः बालक एव आसीत्। अतः सा दुर्गावती चातुर्येण शौर्येण च राज्यमकरोत्। अतएव सा “महाराज्ञी” इति उपाधिना विभूषिता।

दीक्षा — तस्याः राज्यस्य वैशिष्ट्यं किम् आसीत्?

रमणः — राज्ञी दुर्गावती धीरा वीरा च आसीत्। राजकार्येषु युद्धविद्यायां च प्रवीणा आसीत्। प्रजासु तस्याः पुत्रवत् स्नेहः आसीत्। प्रजा अपि तां माता इव अपश्यन्। लोककल्याणमेव तस्याः आदर्शः। तस्याः राज्यकाले सर्वत्र सम्पन्नता आसीत्।

दीक्षा — केनापि सह तस्याः युद्धम् अभवत् किम्?

रमणः — आम्! अवश्यमेव, तस्याः राज्यस्य सुखसमृद्धिम् असहमानः अकबरस्य सेनापतिः आसफखानः तस्याः उपरि आक्रमणम् अकरोत्। सा रणचण्डी भूत्वा युद्धं कृतवती, प्रथमदिवसे विजयं च प्राप्नोत्।

- दीक्षा** — तदन्तरं दुर्गावत्याः पूर्णविजयः अभवत् किम्?
- रमणः** — न, पराजितः आसफखानः द्वितीयदिवसे शतघ्नीनां प्रयोगं कुर्वन् प्रचण्डाक्रमणम् अकरोत्। तस्य प्रतिरोधे असमर्थाः बहवः गौंडसैनिकाः हताः। अस्मिन् युद्धे एकः बाणः तस्याः नेत्रे, द्वितीयश्च कण्ठे लग्नः, तथापि सा युद्धं कृतवती अन्ते मृत्युं समीपम् अवलोक्य स्वसम्मानरक्षायै सा स्वयमेव कृपाणघातेन प्राणान् अत्यजत्।
- दीक्षा** — इदं तु बहुकष्टकारकम्।
- रमणः** — आम्, तस्याः बलिदानम् अधुनापि जनाः स्मरन्ति। जबलपुरमण्डलामार्गे तस्याः समाधिः अस्ति। काव्येषु लोकगीतेषु इतिहासे च सा अद्यापि यशःशरीरेण जीवति।
- दीक्षा** — सत्यम्! दुर्गावती दुर्गा इव आसीत्।

शब्दार्थः

सह	= साथ में	न्यवसत्	= निवास करते थे
दिवङ्गतः	= स्वर्गवास होना	प्रतिरोधः	= विरोध करना

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- महाराज्ञी दुर्गावती कुत्र जाता?
- दुर्गावत्याः विवाहः केन सह जातः?
- दुर्गावती कृपाणेन किम् अकरोत्?
- दुर्गावत्याः पुत्रः कः आसीत्?
- दुर्गावतीविश्वविद्यालयः कुत्र स्थितः?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत-

- दुर्गावत्याः समाधिः कुत्र अस्ति?
- प्रजासु दुर्गावत्याः कीदृशः स्नेहः आसीत्?
- कः दुर्गावत्याः उपरि आक्रमणम् अकरोत्?

3. अधोलिखितपदानां मूलशब्दाः विभक्तयः वचनानि च लिख्यन्ताम्-

यथा	मध्यप्रदेशस्य	'मध्यप्रदेश' शब्दः	'षष्ठी' विभक्तिः	एकवचनम्
(क)	मण्डलाक्षेत्रे	(ख)	दलपतशाहेन	(ग) राजकार्येषु
(घ)	राजधान्याम्	(ङ)	रक्षायै	(च) तस्याः

4. अधोलिखितपदानां मूलधातु-लकार-पुरुष-वचनानि लिखत-

यथा-	अभवत्	'भू' धातुः	'लङ्'लकारः	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्
(क)	न्यवसत्	(ख)	अकरोत्	(ग)	आसीत्
(घ)	अपश्यत्	(ङ)	प्राप्नोत्	(च)	अत्यजत्

5. कोष्ठकात् उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क)	सा चन्देलराज्यपुत्री	(आसीत्/आस्ताम्)
(ख)	प्रजा अपि तां मातेव.....	(पश्यत्/अपश्यन्)
(ग)	सा रणचण्डी भूत्वा युद्धम्.....	(अकरोत्/अकुर्वन्)
(घ)	तस्याः बलिदानम् अधुनापि जनाः	(स्मरतः/स्मरन्ति)
(ङ)	सा अद्यापि यशःशरीरेण	(जीवति/जीवन्ति)

6. अधोलिखिततालिकया वाक्यानि रचयन्तु-

(क)	वीरनारायणः	तां	माता इव	स्नेहः आसीत्
(ख)	दुर्गावती	बालकः	पुत्रवत्	आसीत्
(ग)	राज्ञी दुर्गावती	चातुर्येण	एव	अपश्यन्
(घ)	प्रजासु	धीरा	शौर्येण	आसीत्
(ङ)	प्रजा अपि	तस्याः	वीरा च	राज्यमकरोत्

7. अत्र 'पठ्' धातोः लङ्लकारस्य रूपाणि प्रदीयन्ते तदनुसारम् अधोलिखितानाम् अन्येषां धातूनां रूपाणि अपि लिखन्तु-

'पठ्' धातुः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
मध्यमपुरुषः	अपठः	अपठतम्	अपठत
उत्तमपुरुषः	अपठम्	अपठाव	अपठाम

वस्, लिख्, भू (भव्) क्रीड्, धाव्, खाद्, गम् (गच्छ्)

8. अधोलिखितवाक्यानां शुद्धरूपाणि लिखत-

- (क) सा "महाराज्ञी" उपाधिना विभूषितः।
 (ख) महिला अगच्छन्।
 (ग) वीरनारायणः जाता।
 (घ) आसफखानः आक्रमणम् अकुर्मः।
 (ङ) बालकाः अक्रीडत्।

या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता नमस्तस्यै।

अष्टादशः पाठः
सुभाषितानि

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः।
तथा तथास्य सर्वार्थाः सिद्ध्यन्ते नात्र संशयः॥1॥

ईर्ष्यां घृणी न सन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः।
परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः॥ 2 ॥

विद्या विवादाय धनं मदाय, शक्तिः परेषां परिपीडनाय।
खलस्य साधोः विपरीतमेतत्, ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय॥3॥

राष्ट्रं मम पिता माता प्राणाः स्वामी धनं सुखम्।
बन्धुराप्तः सखा भ्राता सर्वस्वं मे स्वराष्ट्रकम्॥4॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥5॥

सत्यं माता पिता ज्ञानं, धर्मो भ्राता दया सखा।
शान्तिः पत्नी क्षमा पुत्रः, षडेते मम बान्धवाः॥6॥

वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्ख-शतान्यपि।
एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति, न च तारागणा अपि॥7॥

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्॥8॥

शब्दार्थाः

ईर्ष्या	=	ईर्ष्या करने वाला	घृणी	=	घृणा करने वाला
खलस्य	=	दुष्ट का	रमन्ते	=	निवास करते हैं
वरम्	=	श्रेष्ठ	तमः	=	अन्धकार
क्रोधनः	=	क्रोधित रहने वाला			

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- (क) कति जनाः नित्यदुःखिताः?
(ख) कस्य विद्या विवादाय भवति?
(ग) साधोः शक्तिः किमर्थं भवति?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत-

- (क) देवताः कुत्र रमन्ते?
(ख) कति पुराणानि सन्ति?
(ग) परोपकारः किमर्थं भवति?

3. रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) जनाः नित्यदुःखिताः। (पञ्च/षड्)
(ख) साधोः धनं भवति। (दानाय/मदाय)
(ग) पुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्। (नवदश/अष्टादश)
(घ) परपीडनम्। (पुण्याय/पापाय)
(ङ) परोपकारः भवति। (पापाय/पुण्याय)

4. श्लोकं पूरयत-

- (क) राष्ट्रं मम सुखम्।
..... स्वराष्ट्रकम्॥
(ख) अष्टादश।
..... परपीडनम्॥

5. विलोमपदानि मेलयत-

(अ)	(ब)	(अ)	(ब)
(क) पुरुषः	अधर्मः	(झ) सन्तुष्टः	माता
(ख) सौभाग्यम्	अविद्या	(ञ) दुःखम्	विद्वान्
(ग) विद्या	पत्नी	(ट) ज्ञानम्	पापम्
(घ) पिता	स्त्री	(ठ) भ्राता	दुर्भाग्यम्
(ङ) धर्मः	भगिनी	(ड) सत्यम्	अज्ञानम्
(च) पतिः	असन्तुष्टः	(ढ) पुत्रः	सुखम्
(छ) मूर्खः	असत्यम्	(ण) उपकारः	पुत्री
(ज) पुण्यम्	अपकारः		

6. कोष्ठकात् चित्वा वाक्यानि रचयत-

एतत्,	एते,	एषा,	एषः,
एतानि,	एताः,	एतौ,	

योग्यताविस्तारः -

लिङ्गम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पुंल्लिङ्गम्	सः/एषः	तौ/एतौ	ते/एते
स्त्रीलिङ्गम्	सा/एषा	ते/एते	ताः/एताः
नपुंसकलिङ्गम्	तत्/एतत्	ते/एते	तानि/एतानि

● उदाहरणानुगुणम् अन्वयपूर्तिं कुरुत-

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥

अन्वयः यत्र नार्यः तु पूज्यन्ते, तत्र देवताः रमन्ते।
यत्र एता तु न पूज्यन्ते, तत्र सर्वाः क्रियाः अफलाः॥

- (क) गुणी पुत्रः वरं शतानि अपि च।
एकः तमः तारागणा च.....।
- (ख) यथा यथा मनः कल्याणे।
तथा अस्य सर्वार्थाः अत्र न।

जलमन्नं तथा काव्यं त्रीणि रत्नानि भूतले।

नवदशः पाठः

देशहिताय

सुधीशः — मित्र सिद्धार्थ! भवान् कस्यां कक्षायां पठति?

सिद्धार्थः — अहं सप्तमकक्षायां पठामि।

सुधीशः — एतद् वेशं धृत्वा भवान् कुत्र गच्छति?

सिद्धार्थः — मित्र! पश्यतु मम गणवेशम्। अहं बालचरः। अतः जनसेवायै एकं ग्रामं गच्छामि।

सुधीशः — 'बालचरः' इत्युक्ते किं ज्ञायते?

सिद्धार्थः — बालचरः इति बालानाम् एका सेवासंस्था अस्ति। तस्याः सदस्यः भूत्वा वयं देशसेवां कर्तुं समर्थाः भवामः।

सुधीशः — बालचरो भूत्वा भवान् किं किं करोति?

सिद्धार्थः — गणवेशधारिणः वयं बालचराः सर्वत्र विचरामः। वयं देवालयेषु मेलापकेषु हट्टेषु जनसमूहेषु सामाजिककार्यक्रमेषु भूकम्पादि आपत्कालेषु च उत्साहेन जनानां साहाय्यं कुर्मः। प्रतिज्ञाः अपि अनुपालयामः।

सुधीशः — काः ताः प्रतिज्ञाः?

सिद्धार्थः — प्रथमा तु 'ईश्वरं स्वदेशं प्रति च कर्तव्यपालनं', द्वितीया तावत् 'सर्वेषां सहायता' तृतीया प्रतिज्ञा 'संस्थायाः अनुशासनस्य पालनम्' इति।

सुधीशः — भवन्तं सेवायै कः प्रेरयति?

सिद्धार्थः — देशस्तु मातृतुल्यः। मातृसेवायै सर्वे समानयोग्याः। आत्मप्रेरणया एव देशसेवां कुर्मः।

सुधीशः — कथमहं देशसेवां कर्तुं शक्नोमि? के ते मार्गाः?

सिद्धार्थः — देशसेवायाः बहवः मार्गाः सन्ति। छात्रजीवने 'राष्ट्रियछात्रसेना (एन.सी.सी.)' इति। 'राष्ट्रियसेवायोजना (एन.एस.एस.)' चेति देशसेवामार्गौ।

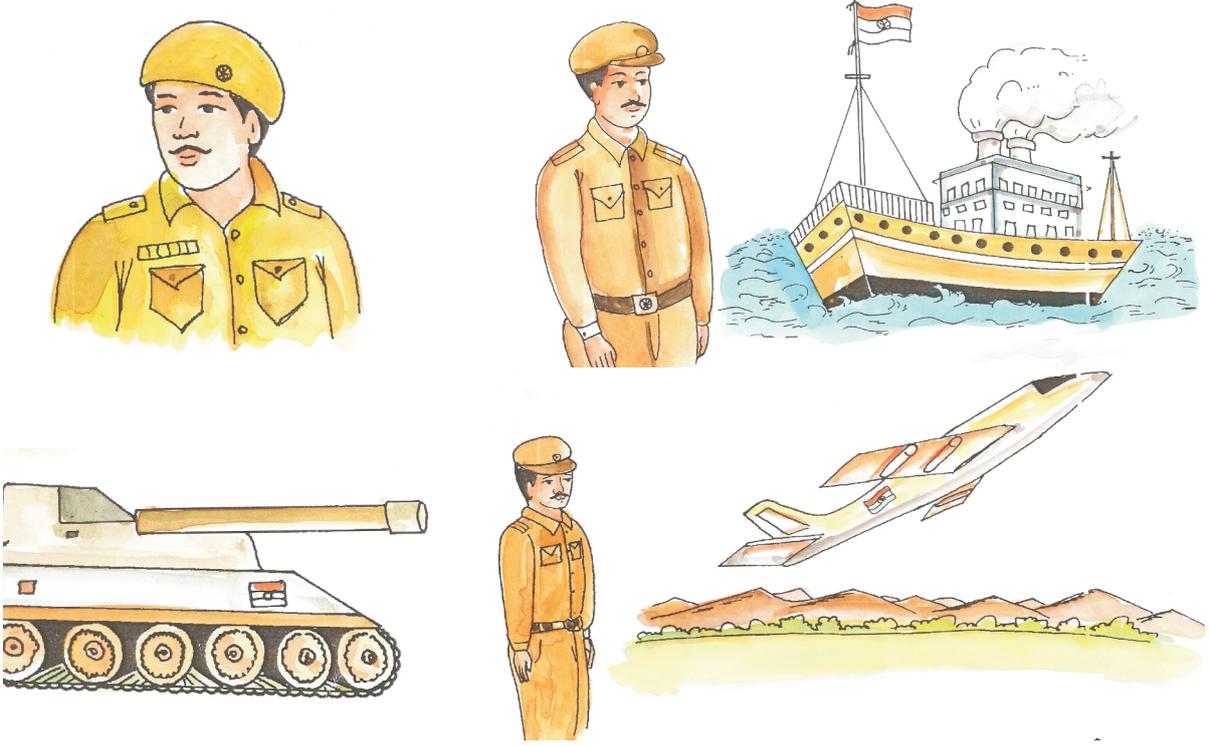

‘एकता अनुशासनञ्च’ राष्ट्रियछात्रसेनायाः ध्येयवाक्यम् एवञ्च ‘अहं न भवान्’ इति राष्ट्रियसेवायोजनायाः ध्येयवाक्यमस्ति। एताभ्यां मार्गाभ्यां वयं व्यक्तित्वविकासेन सह समाजसेवां देशसेवां च कर्तुं शक्नुमः।

सुधीशः – छात्रजीवनस्य अनन्तरं देशसेवायाः के मार्गाः?

सिद्धार्थः – जल-वायु-स्थलसेना इति त्रिविधसेनाप्रकाराः देशसेवायाः एव मार्गाः सन्ति।

सुधीशः – मित्र! एतासां सेनानां विषये किञ्चित् विवरणं ददातु।

सिद्धार्थः – जलसेनायाः ध्येयवाक्यं ‘शन्नोवरुणः’ इति अस्ति। एषा जलमार्गात् देशरक्षां करोति। वायुसेना ‘नभः स्पृशं दीप्तम्’ इति ध्येयवाक्यं स्वीकृत्य आकाशमार्गात् देशं रक्षति। स्थलसेनायाः ध्येयवाक्यं = ‘सेवा अस्माकं धर्मः’ इति। एषा स्थलात् देशरक्षणं करोति।

सुधीशः – भवतु, ज्ञातं देशहितमार्गाणां विषये; किन्तु एतेषु कः भेदः।

सिद्धार्थः – न कोऽपि भेदः। एते सर्वे जाति-धर्म-भाषाभेदरहिताः देशसेवायाः विभिन्नाः मार्गाः वर्तन्ते। सर्वेषामुद्देश्यं तु एकम् एव ‘देशहितम्’ इति।

शब्दार्थाः

धृत्वा	=	पहन कर	जनसेवायै	=	लोगों की सेवा के लिए
मेलापकेषु	=	मेलों में	हट्टेषु	=	बाजारों में
मातृतुल्यः	=	माता के समान			